

УДК 930.1 (477)»1921/1923»
DOI: 10.31651/2076-5908-2023-1-60-66

Olga Movchan

*PhD hab. (History), Senior researcher of a Holodomor Research Institute branch,
National Museum of the Holodomor-Genocide, Kyiv, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-2581-1458>
e-mail: olgamovchanhis@gmail.ua*

MODERN UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY OF THE FAMINE OF 1921-1923 IN UKRAINE: REGIONAL ASPECT OF THE PROBLEM

Abstract. *The purpose of our article is to clarify the state of development in modern national historiography of the regional history of the famine of 1921-1923. in Ukraine.*

The scientific novelty of the publication is a comprehensive historiographical review of the research of modern domestic historians on the regional history of the famine of 1921-1923 in Ukraine. It is noted on geographical and thematic fields of studying the problem, controversial issues of modern historiographic discourse, prospects for studying the problem.

Conclusions. *The study of the famine of 1921-1923. in the Ukrainian SSR in national historiography began in the plane of regional history – within the territorial boundaries of the Odessa Bay. The first intelligence that raised this problem appeared in the 1950-1960s. In the conditions of the modern historiographical process, there has been a sharp quantitative increase in the layer of historical scientific literature on the regional history of the famine and the circle of scholars studying it. The conceptual foundations have changed, thematic fields and geographical boundaries of the study. Initially, the problem was considered within the territorial boundaries of the Southern region of the Ukrainian SSR and its separate administrative-territorial units, mainly the Mykolaiv and Odesa provinces. Over time, explorations appeared devoted to the study of the famine on the territory of the Kremenchuk and Kharkiv provinces, that is, parts of Slobozhanshchyna, which expanded the geographical boundaries of the study, but did not change the idea of its regional character (distribution within the southern and part of the Eastern regions of the Ukrainian SSR), inherited from Soviet historiography, when the territory of famine was determined on the basis of official resolutions recognizing certain territories as lean and eventually starving¹. Recently, in connection with the discovery of facts of the spread of famine on the territory of the Podilska Bay, which did not have the status of “starving”, traditional ideas about the regional nature of the famine of 1921-1923. in the Ukrainian SSR began to be revised. To characterize the scale of this disaster, the term “massive” began to be used, and to assess its causes – “artificial”. In our opinion, the characterization of famine as mass actualizes a thorough study of the food situation in all regions of Ukraine, including those that were not declared starving after collecting the “food tax” of 1921-1922.*

Keywords: *famine of 1921-1923, regional history, Ukraine, modern Ukrainian historiography.*

¹ In early 1922 the authorities recognized the lean Donetsk and Zaporizhzhia governorate fully; Dnipropetrovsk, Kherson, Mykolaiv districts (Mykolaiv governorate); Katerynoslav and Novomoskovsk (Ekaterinoslav governorate); Odesa, parts of Tiraspol and Voznesensk districts (Odesa governorate); Konstantinograd and Kobelyaky districts (Poltava governorate) (Голод 1921-1923 рр. в Україні: 36. док і мат. Упоряд.: О. М. Мовчан, А. П. Огінська, Л. В. Яковлева; Відп. ред. С. В. Кульчицький. К.: Наук. думка, 1993. С. 11-12). On July 13, the status of starving areas, which recognized the right to benefits provided for by the decree on a single natural tax, was received by governorate Berdyansk, Henichesk, Gulyaipole, Zaporizhzhia, Melitopol, Tokmak districts of Zaporizhzhia governorate, that is, the entire territory of the province, which was taxed; Hryshyn, Mariupol, Taganrog, Yuzivka districts of Donetsk governorate, which constituted 43.72% of the corresponding territory of the governorate; Verkhne-Dnieper, Katerynoslav, Kryvyi Rig, Nikopol, and Pavlograd districts of Ekaterinoslav governorate - 82% of the territory that was taxed; Dnipropetrovsk, Mykolaiv, Kherson districts of Nikolaev governorate – 75% of the relevant territory; Odesa, Tiraspol, Voznesensk districts of Odessa governorate – 54% of the respective territory (Збірник узаконень і розпоряджень робітничо-селянського уряду України (hereinafter – ЗУ України), 1922, Ч. 30, Ст. 473). However, the actual territory of the famine was much larger, as indicated in the resolution of the Central Executive Committee and the Council of People's Commissars of the Ukrainian SSR “On the exemption of certain areas of Ukraine from the payment of arrears on the state natural tax of 1921-1922” of July 29, 1922. In this decree they were declared starving, except for the counties recognized in the previous ordinance, - Bakhmut, Debaltsevo, Luhansk, Sloviansk, Starobilsk and Shakhty districts of Donetsk governorate; Novomoskovsk district of Katerinoslav province, as well as counties of provinces that were not previously mentioned as partially starving - Konstantinograd and Kobelyaky districts of Poltava governorate; Alexandria, Chigyrin, Khorol, Zolotonosha, Kremenchug and Cherkasy of Kremenchug governorate; Izyum, Zmiyivka, Kupiansk, Kharkov districts of Kharkov governorate (ЗУ України, 1922, Ч. 30, Ст. 474).

Ольга Мовчан

доктор історичних наук, провідний науковий співробітник
філіалу «Інститут дослідження Голодомору»,
Національний музей Голодомору-геноциду, м. Київ, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-2581-1458>
e-mail: olgamovchanhis@gmail.ua

СУЧАСНА УКРАЇНЬСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ГОЛОДУ 1921-1923 рр. В УКРАЇНІ: РЕГІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТ ПРОБЛЕМИ

Анотація. *Мета* нашої статті полягає у з'ясуванні стану розробки у сучасній вітчизняній історіографії регіональної історії голоду 1921 – 1923 рр. в Україні.

Науковою новизною публікації є комплексний історіографічний огляд досліджень сучасних вітчизняних істориків з регіональної історії голоду 1921 – 1923 рр. в Україні. Зауважено на географічних і тематичних полях вивчення проблеми, контраверсійних питаннях сучасного історіографічного дискурсу, перспективах вивчення проблеми.

Висновки. Дослідження голоду 1921 – 1923 рр. в УСРР у вітчизняній історіографії розпочалося у площині регіональної історії – в територіальних межах Одеської губернії. Перші розвідки, що порушили цю проблему, з'явилися в 1950 – 1960-х рр. В умовах сучасного історіографічного процесу відбулося різке кількісне зростання шару історичної наукової літератури з регіональної історії голоду та кола науковців, які її вивчають. Змінилися концептуальні засади, тематичні поля і географічні межі дослідження. Первісно проблема розглядалась у територіальних межах Південного регіону УСРР та його окремих адміністративно-територіальних одиниць, переважно – Миколаївської і Одеської губернії. З часом з'явилися розвідки, присвячені вивченню голоду на території Кременчуцької і Харківської губернії, тобто частини Слобожанщини, що розширили географічні межі дослідження, але не змінили уявлення про його регіональний характер (поширення в межах Південного і частини Східного регіонів УСРР), успадковані з совєтської історіографії², коли територія голоду визначалась на підставі офіційний постанов про визнання певних територій неврожайними, а з часом – голодуючими³. Останнім часом, у зв'язку з виявленням фактів поширення голоду на території Подільської губернії, що не мала статусу «голодуючої», традиційні уявлення про регіональний характер голоду 1921 – 1923 рр. в УСРР почали переглядатися. Для характеристики масштабів цього лиха почав застосовуватися термін «масовий», а для оцінки його причин – «штучний». На нашу думку, характеристика голоду як масового актуалізує ретельне вивчення продовольчої ситуації у всіх регіонах України, зокрема й тих, що не оголошувалися голодуючими після збору «продподатку» 1921 – 1922 рр.

Ключові слова: голод 1921 – 1923 рр., регіональна історія, Україна, сучасна українська історіографія.

² Мовчан О. Трудящиеся УСРР в борьбе с продовольственным кризисом при переходе к нэпу. К.: Наук. Думка. 1988. С. 8; Мовчан О. Голод 1921-1923 в УСРР. Енциклопедія історії України. Т. 2. Київ: В-во Наукова думка. 2004. С. 143-145.

³ На початку 1922 р. влада визнала неврожайними Донецьку і Запорізьку губ. повністю; Дніпровський, Херсонський, Миколаївський пов. Миколаївської губ.; Катеринославський і Новомосковський Катеринославської губ.; Одеський, частину Вознесенського і Тираспольського пов. Одеської губ.; Костянтиноградський і Кобеляцький Полтавської губ. (Голод 1921-1923 рр. в Україні: 36. док і мат. Упоряд.: О. М. Мовчан, А. П. Огінська, Л. В. Яковлева; Відп. ред. С. В. Кульчицький. К.: Наук. думка, 1993. С. 11-12). 13 липня статус голодуючих місцевостей, за якими визнавалось право на пільги, передбачені декретом про єдиний натурподаток, отримали Бердянський, Генічеський, Гуляйпільський, Запорізький, Мелітопольський, Токмацький пов. Запорізької губ., тобто вся територія губернії, що оподатковувалася; Гришинський, Маріупольський, Таганрозький, Юзівський пов. Донецької губ., що склали 43,72% відповідної території губ.; Верхньо-Дніпровський, Катеринославський, Криворізький, Нікопольський, і Павлоградський пов. Катеринославської губ. - 82% території, що оподатковувалася; Дніпровський, Миколаївський, Херсонський пов. Миколаївської губ. – 75% відповідної території; Одеський, Тираспольський, Вознесенський пов. Одеської губ. – 54% відповідної території (Збірник узаконень і розпоряджень робітничо-селянської уряду України (далі – ЗУ України), 1922. Ч. 30, Ст. 473). Проте фактична територія голоду була значно більшою, на що вказується у постанові ВУЦВК і РНК УСРР «Про звільнення деяких місцевостей України від виплати недоїмок по державному натурподатку 1921-1922 р.» від 29 липня 1922 р. У цій постанові визнавались голодуючими, крім повітів, визнаних у попередній постанові, Бахмутський, Дебальцевський, Луганський, Слов'янський, Старобільський та Шахтинський пов. Донецької губ.; Новомосковський пов. Катеринославської губ., а також повіти губерній, які раніше не згадувалися як частково голодуючі, – Костянтиноградський і Кобеляцький Полтавської губ.; Олександрійський, Чигиринський, Хорольський, Золотоніський, Кременчуцький та Черкаський Кременчуцької губ.; Ізюмський, Зміївський, Куп'янський Харківської губ. (ЗУ України, 1922. Ч. 30, Ст. 474).

Постановка проблеми. Актуальність дослідження проблеми, на нашу думку, зумовлюється, по-перше, необхідністю з'ясування обґрунтованості використання терміну «масовий голод» в працях українських істориків для характеристики масштабів цього лиха в УСРР, а, по-друге, – окресленням недостатньо вивчених аспектів регіональних історій голоду для їх подальшого вивчення, без якого неможливе розуміння регіональних особливостей і загальної картини цього лиха.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Розвідки, «співзвучні» з темою нашої статті, мають вузькі або ширші територіальні рамки дослідження. У історіографічному огляді В. Кириленка – «Історіографія проблеми голоду 1921 – 1923 рр. на Півдні України» дається історіографічний аналіз «праць радянських і сучасних українських дослідників голоду 1921 – 1923 рр., включаючи й тих, хто займається вивченням Півдня України»⁴, що зумовлюється уявленням автора про регіональний характер голоду в УСРР – його локалізацію на Півдні республіки. Решта історіографічних оглядів мають вузько-тематичний або територіально обмежений характер – присвячені дослідженню здобутки вітчизняної історіографії у вивченні певних аспектів проблеми⁵ або аналізують її в територіальних межах окремих губерній⁶.

Виклад основного матеріалу. Дослідження з історії голоду 1921 – 1923 рр. в УСРР з'явилися у вітчизняній історіографії після смерті Й. Сталіна. Першим проблему порушив одеський історик І. Портнов у дисертації з історії діяльності Американської адміністрації допомоги (АРА) на Півдні України в грудні 1921 – червні 1923 рр.⁷. Фактично він розглянув предмет дослідження «у [територіальних] межах Одещини, лише побіжно вихоплюючи окремі факти з життя інших мікрорегіонів Одещини»⁸. У 1960-х рр. вивчення голоду на Одещині в руслі традицій совєтської історіографії продовжили одеські історики С. Ланда та О. Чупрун⁹.

На новому концептуальному рівні регіональний напрям дослідження оновився в 2000-х роках. Він стартував з публікації документальних джерел: збірок документів і спогадів з історії голоду на території окремих губерній і повітів¹⁰. Колективних – про голодні лиха на території сучасного Криворіжжя (головний редактор О. Житков)¹¹, Запоріжжя (головний редактор Ф. Турченко)¹², Одещині (головний редактор І. Ніточко)¹³, Миколаївщині (головний редактор М. Шитюк)¹⁴ та авторських – О. Мельника про голоди у Криворізькому повіті Катеринославської губернії¹⁵, М. Марченка – на території сучасного

⁴ Кириленко В. Історіографія проблеми голоду 1921–1923 рр. на Півдні України. *Архасівські читання : мат. II міжнар. наук.-практ. конф., 27–28 квіт. 2012 р.* Миколаїв : МНУ ім. В. О. Сухомлинського, 2012. С. 309–311.

⁵ Михайловський Т. АРА на Півдні України (1921–1923 рр.): історіографія проблеми. *Емінак*. 2009. № 1–4. С. 88–94; Михайловський Т. Міжнародні організації на півдні України у 20-х роках ХХ ст.: історіографія питання. *Науковий вісник Миколаївського національного університету ім. В.О. Сухомлинського*. Історичні науки. 2013. Вип. 3.35. С. 241–247.

⁶ Лінюв А., Шкварець В. До історіографії проблеми голоду 1921–1923 років на Миколаївщині. *Українська державність : проблеми історії, права, економіки, мовознавства, філософії, політології та культури: матеріали Всеукраїнської наук. конф., присвяч. 10-й річниці незалежності України*. Т. І. Миколаїв ; Одеса: Тетра, 2001. С. 88–90.

⁷ Портной И. Провал антисоветской деятельности АРА на юге Украины (декабрь 1921 г. – июнь 1923 г.): Дис. ... канд. ист. наук. Одесса, 1955. XII, 294 с.

⁸ Тригуб О., Михайловський Т. Міжнародні гуманітарні організації на Півдні України у 20-х рр. ХХ ст. Миколаїв : Іліон, 2020. С. 7–8.

⁹ Чупрун О. Д. Борьба одесских коммунистов с голодом 1921–1922 гг. *Научие записки Днепропетровского гос. университета*. Т. 56 : Сб. работ ист.-филолог. ф-та. Днепропетровск, 1956. Вып.4. С.63–46; Ланда С. Борьба з голодом на Одещині. 1921–1922 рр. *Український історичний журнал*. 1962. № 10. С. 118–120.

¹⁰ Іванченко Б. Викорінення : Голодомори 1921–22; 1932–33 рр. в Дніпропетровській області. Павлодар: [б. в.], 2003. 68 с.

¹¹ Безкровна війна. Мовою архівних документів про голод 1921–1923, 1932–1933 рр. / упоряд. О. Житков та ін. Кіровоград : Держ. архів Кіровоград. обл., 2003. 196 с.

¹² Голодомори на Запоріжжі (1921–1922, 193–1933, 1946–1947 рр.). Статті, документи, спогади : Спокута. *Альманах*. 2007. №8–9. 502 с.

¹³ Голодомори в Україні : Одеська область: 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 : Дослідження, спогади, документи / упоряд. Л. Г. Білоусова та ін. Одеса: Астропринт, 2007. 460 с.

¹⁴ Миколаївщина в голодних 1921–1923 рр. : Голодомори ХХ століття на території / Шитюк М. М. та ін. Миколаїв : Шамрай, 2008. 456 с.

¹⁵ Голод: Хроніка, документи та матеріали голоду 1921–1923, 1932–1933 років на Криворіжжі / уклад. О. О. Мельник. Кривий Ріг: Вид. дім, 2003. 384 с.

Великолепетиського району Херсонщині¹⁶, М. Шитюка і К. Горбунова на Миколаївщині¹⁷ та Б. Іванченка на Дніпропетровщині¹⁸. Ці видання створили фундамент для подальших досліджень проблеми голоду.

Оцінюючи інтенсивність вивчення регіональної історії голоду 1921 – 1923 рр., зазначимо, що більшість розвідок належить історикам Миколаївщини і Херсонщини – учням та послідовникам відомого українського дослідника репресивної політики советської влади і голодів у советській Україні М. Шитюка, які вивчають проблему в територіальних межах Одеської і Миколаївської губернії.¹⁹ Строкатою залишається і вивченість проблеми в тематичній площині.

Активно досліджується історія хлібозаготівель та вивезення зерна з Півдня України до Російської Федерації, які, на думку більшості українських істориків, були головними причинами голоду. Не тільки у спеціальних розвідках В. Петрова і В. Бурмаги, в яких проблема розглядається в територіальних межах Миколаївської і Катеринославської губерній²⁰, а й у тих, що присвячені історії «першого советського голоду», а також селянства Південного регіону УСРР (Г. Турченко, Ю. Котляра, О. Цвілінюк)²¹.

Багатовекторний підхід у вивченні голоду на Півдні України в контексті аграрної політики більшовиків, повстанського руху селян і репресивних заходів влади по боротьбі з ним здійснив дослідник історії селянства та національних меншин цього регіону Ю. Котляр. Досліджуючи репресивні методи хлібозаготівель, що активізували повстанський рух селян, він зауважив на появі в 1922 р. нового типу повстань, що мали соціально-економічний характер, зокрема, «голодних бунтів» як селянської відповіді на терор голодом²².

На необхідності «систематичного дослідження впливу голоду на селянський рух» та його використанні як засобу терору для придушення повстанського руху селян на Півдні України зауважила запорізька історикня Г. Турченко. Вона намагалася довести версію про терор голодом в Україні на підставі документів, що на той час були у розпорядженні істориків²³.

¹⁶ Книга – меморіал Великолепетиського району Херсонської області. Голодомори 1921–1923, 193–1933, 1946–1947 рр. на Великолепетичині. Словами очевидців та мовою документів / упоряд. М. М. Марченко. Херсон: ІДС, 2007. 450 с.

¹⁷ Шитюк М., Горбунов К. Миколаївщина в голодних 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 роках. Миколаїв : Вид-во Ірини Гудим, 2007. 156 с.

¹⁸ Іванченко Б. Викорінення: Голодомори 1921–22, 1932–33 рр. в Дніпропетровській області. Павлодар: б. в., 2003. 68 с.

¹⁹ Зеркаль М. Голод в південних районах України напочатку реалізації нової економічної. Збірник наукових праць. 2009. С. 132–148; Савченко В. Робітничий рух на Півдні УСРР в часи Голодомор 1921 – 1922 рр. *80 років Голодомору 1932 – 1933 рр. в Україні : мат. Всеукр. конф.* Львів, 2003. С. 170 – 174; Горбунов С. Голоди 1921–1923, 1932–1933 років на території Миколаївщини: схожість і відмінність. *Голодомор–геноцид 1932–1933 рр. на території Миколаївщини : мат. обл. наук.-практ. конф.* Миколаїв, 2008. С. 98 – 102; Ніколаєв І. Діяльність органів партійного радянського апарату на території Миколаївщини під час голоду 1921–1923 рр. *Голодомор–геноцид 1932–1933 на території Миколаївщини : мат. обл. наук. – практ. конф.* Миколаїв, 2008. С. 65–73; Баковецька О. Голодомор в Україні. На матеріалах Баштанського району Миколаївської області – (1921–1923, 1932–1933 рр.). *Мандрівець*. 2008. С.42–47; Щербаква О. Діяльність міжнародної організації АРА на Миколаївщині в 1922–1923 роках. Науковий вісник Одеського державного економічного університету. 2009. № 7 (85). С. 159–167; Михайловський Т. Діяльність міжнародних організацій на Миколаївщині у 20-х роках ХХ ст. *Краєзнавство*. 2010. № 4. С. 151–161; Водотика С. Голод 1921–1923 років на Херсонщині : методичні проблеми вивчення в шкільному курсі історії України. *Таврійський вісник освіти*. 2015. № 2(50). Ч.ІІ. С. 182–192; Володика С. Особливості голоду на Херсонщині : методичні проблеми в шкільному курсі історії України. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2015. Вип. 23. С. 291–306.

²⁰ Петров В. Продналогова кампанія на Николаевщине (март 1921 – июль 1923 гг.). *Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження*. Миколаїв : Атол, 2000. С. 120 – 121; Бурмага В. Здійснення радянської продовольчої політики на Катеринославщині в 1919–1923 роках: військово-політичний аспект : автореф. дис. ... канд. іст. наук. Дніпропетровськ, 2005. 18 с.

²¹ Турченко Г. Південна Україна на зламі епох (1914–1922 рр.). Запоріжжя : Просвіта, 2005. 324 с.; Котляр Ю. Голодомор 1921–1923 годов в Поволжье и Южной Украине. *Перспективные разработки науки и техники. История: мат. науч. - практ. конф.* Днепропетровск : Наука и образование, 2004. Т. 11. С. 13–14; Котляр Ю. Селянство Півдня України: доба нової економічної політики. (1921–1929 рр.). Одеса : Тов. Ві, 2004. 354 с.; Селянство Півдня України: Історія і сучасність. Миколаїв : МДУ, 2003. С.121–124

²² Котляр Ю. Повстанський рух етнічних меншин півдня України (1917–1931 рр.). Київ-Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. Петра Могили. Іст. б-ка МДГУ. Кн. 1. 2008. 154 с.

²³ Турченко Г. Терор голодом на Півдні України у 1921–1923 рр. Україна модерна і сучасна (історія, історіографія та джерелознавство) : *Мат. наук. читань, присвячених 60-річному ювілею професора Г.К. Швидько*. Дніпропетровськ: Нац. гірничий ун-т, 2004. С. 149–155.

Сюжети, пов'язані з голодом, часто розглядаються в працях із історії етносів Півдня України, хоча спеціально проблема голодного повсякдення більшості з них, за винятком німців та євреїв, тривалий час в українській історіографії не досліджувалася. Становище голодуючих у німецьких поселеннях Миколаївщини вивчала миколаївська історикиня М. Козирева²⁴, а в єврейських колоніях на Півдні України – О. Козерод²⁵.

Ситуацію докорінно змінила монографія Ю. Котляра і дослідниці історії національних меншин в Україні І. Миронової, що розкриває міжнародний і міжетнічний аспекти історії голодів 1920-х – 1930-х рр. на Півдні УСРР. Новий ракурс дослідження дозволив не тільки узагальнити здобутки вітчизняної історіографії у вивченні гуманітарної діяльності іноземних благодійних організацій у цьому регіоні на початку 1920-х рр., а й з'ясувати становище німецького, єврейського, болгарського, польського та інших етносів, що проживали на його території в роки голодних лих, а також показати висвітлення подій голодного лихоліття на Півдні України у зарубіжній західній пресі²⁶. Всупереч задекларованим територіальним межам дослідження, проблема розглядається переважно на джерелах тогочасних Одеської і Миколаївської губерній.

Пізніше з'явилися статті про голод в кримськотатарських поселеннях Г. Кондратюка і Т. Бикової²⁷, та про становище голодуючих в болгарських колоніях – В. Грищенко.²⁸ Дослідники, що вивчають становище етнічних меншин на початку 1920-х рр., одностайні в зображенні кризових обставин їх господарювання та визнанні головною причиною господарського занепаду та голоду деструктивну соціально-економічну політику більшовиків, що руйнувала традиційні особливості господарювання та соціальної структури різних етносів.

Найчисельнішу тематичну групу розвідок із регіональної історії голоду становлять публікації про гуманітарну діяльність іноземних організацій у неврожайних губерніях УСРР. Її дослідження започаткували миколаївські історики В. Сахно і А. Ліньова, які розглянули проблему в територіальних межах тогочасної Миколаївської губернії.²⁹

Найбільший історіографічний здобуток нараховує вивчення гуманітарної місії Американської адміністрації допомоги (АРА), що, об'єднуючи діяльність філантропічних організацій Сполучених Штатів Америки, відіграла вирішальну роль у врятуванні українських голодуючих. У регіональному і губернському ракурсах діяльність АРА досліджували Л. Біліченко, О. Белікова, В. Говоруха, М. Дударь, В. Єрмакова, Я. Іващенко, Т. Михайловський, В. Погромський, І. Романюк, О. Тригуб, С. Шевченко, О. Щербакова³⁰.

²⁴ Козирева М. Голод 1921–1923 років в німецьких колоніях на Миколаївщині. Наукові праці. 2001. Т. 10. С. 93 – 98; Козирева М. Голод 1921–1923 років в німецьких поселеннях Миколаївщини. *Вопросы германской истории*. 2008. С. 45–56.

²⁵ Козерод О. Становище єврейських жінок після закінчення погромів періоду громадянської війни. *Грані*. 2010. № 3 (71) трав.-черв. С. 26–304; Козерод О. Євреї України в період нової економічної політики : 1921–1929 рр. Київ : СПД «Савчина». 2003. 313 с.

²⁶ Котляр Ю., Миронова І. Голодомори 1921–1923 рр. та 1932–1933 рр. на Півдні України: етнічний і міжнародний аспект. Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. П. Могили. 2008. 204 с.

²⁷ Кондратюк Г. Кримські татари в умовах голоду 1921–1923 років. *Голод в Україні у першій половині ХХ століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947) : Мат. Міжнар. наук. конф. м. Київ, 20–21 листопада 2013 р.* Київ : Нац. ун-т «Київо-Могилянська академія», 2013. С. 73–82; Бикова Т. Ставлення радянської ваді до кримських татар під час голоду 1921–1923 гг. *Сторінки історії*. 2019. Вип. 47. С. 129–159.

²⁸ Грищенко Ю. Болгарське населення в умовах голоду 1921–1923 рр. *Регіональна історія України*. 2017. Вип. 11. С. 156–161.

²⁹ Сахно В. Участь гуманітарних організацій Гувера – Нансена в подоланні голоду 1921 – 1923 роках на Херсонщині – Миколаївщині. *Таврійський науковий вісник*. 1999. Вип.10. С. 164 – 173; Сахно В. Архівні документи та місцеві періодичні видання про діяльність міжнародних гуманітарних організацій на Півдні України в 20–30-ті рр. ХХ ст. *Студії з архівної справи та документознавства*. 2003. Т. 10. С.122–124; Ліньов А. Міжнародна допомога голодуючим на Миколаївщині в 1921–1923 рр. *Наукові дослідження в контексті історичних проблем*. 2003. Т. 1 : Історія та українознавство. С. 157–168; Ліньов А. Міжнародна допомога голодуючим на Миколаївщині в 1921–1923 рр. *Щотижня*. 2003.14 трав. (№20). С.6–7.

³⁰ Тригуб О., Дудар Л. Діяльність АРА на Миколаївщині (1921–1923 рр.). *Емінак*. 2007. №2 (жовтень–грудень). С. 105–116; Тригуб О., Михайловський Т., Біліченко Л. Діяльність Американської адміністрації допомоги в Одеській і Миколаївській губерніях (1921–1923 рр.). *Південний захід. Одесіка*. 2020. Вип. 28. С. 76–97; Щербакова О. Діяльність міжнародної організації АРА на Миколаївщині в 1922–1923 роках. *Науковий вісник Одеського державного економічного університету*. 2009. № 7 (85). С. 159–167; Михайловський Т. Діяльність Американської Адміністрації Допомоги (АРА) на Одещині (1922–1923 рр.). *Південна Україна в міжнародних відносинах : історія та сучасність : зб. мат. ІV регіон. студентської наук.-практ. конф., 21–22 квіт. 2011 р.* Миколаїв: МНУ ім. В.О. Сухомлинського, 2011. С. 10–14; Михайловський Т. Американська адміністрація допомоги (АРА) на Дніпропетровщині (1922– 1923 рр.). *Гілея*,

Тривалий час «білою плямою» у вітчизняній історіографії залишалась історія діяльності на Півдні України Американського єврейського об'єднаного розподільчого комітету (American Jewish Committee) (аббревіатура – Джойнт, JDC), що первісно входив до складу АРА, а з осені 1922 р. розпочав самостійну діяльність з допомоги голодуючим. Вивчення проблеми розпочалося на початку 2000-х рр., а прорив у дослідженні відбувся після отримання вітчизняними дослідниками доступу до архіву JDC. Це засвідчує проведення у 2014 р. третьої міжнародної науково-практичної конференції «Історичні мідраші», що присвячувалася 100-річчю діяльності «Джойнт»³¹. У однойменному збірнику виступів учасників конференції (гол. ред. М. Шитюк) було опубліковано 12 статей (О. Акуніна, О. Тригуба, Т. Михайловського, М. Кириленка, Ф. Когана, М. Козиревої, В. Губської, С. Кустовської, В. Погромського, Н. Рижевої, О. Тригуба, В. Щукина), які розкривають місце і роль організації у боротьбі з голодом та його наслідками на Півдні України, переважно на території Миколаївської і Одеської губ.³². Учасники конференції популяризували свої розвідки на сторінках інших періодичних видань³³.

Незважаючи на прихильне ставлення советської влади до місії Нансена (так неофіційно називалась місія допомоги Ліги Націй, що об'єднувала під егідою Міжнародного комітету Червоного Хреста (МКЧХ) 15 релігійно-доброчинних товариств та національних об'єднань цієї організації в Європі, яку очолював норвезький вчений, мандрівник і філантроп Ф. Нансен), в українській історіографії її діяльність не досліджувалася до кінця 1980-х рр. Перша стаття присвячена діяльності цієї організації в Україні (автор Г. Магдаліна) з'явилась у советській історіографії в роки «горбачовської перебудови»³⁴.

2016. С. 95–97; Єрмакова В., Романюк І. Діяльність міжнародних організацій АРА та «Джойнт» по наданню допомоги дитячому населенню Східного Поділля в умовах голоду (1921–1923 рр.). *Сумський історико-архівний журнал*. 2014. № 23. С. 61–66; Беліков О. Початковий етап діяльності АРА в УСРР (грудень 1921–січень 1922 рр.) : на прикладі Одеської губернії. *Емінак*. 2015. № 4 (12) (жовт.-груд.) С. 38-44; Шевченко С. Пройгнорований досвід початку 1920-х : діяльність Американської адміністрації допомоги в Одеській губернії. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2003. № 493: Держава та армія. С. 262-268; Шевченко С. Діяльність Американської Адміністрації в Одеській губернії під час першого радянського голоду. *Наукові записки КДПУ. Серія історичні науки*. 2012. Вип. 16. С. 179-185; Тригуб А. Протягивая руку помощи... Американская гуманитарная помощь населению Тираспольского уезда (1922-1923). URL : <https://www.researchgate.net/publication>; Погромський В. Значення порту Новоросійська під час діяльності закордонних гуманітарних організацій за часів голоду 1921-1923 рр. у радянській Росії. *Емінак*. 2015. № 1–2. С. 60–66; Говоруха В. Продовольча допомога АРА на Катеринославщині під час голоду 1921 – 1923 рр. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія історія*. 2020. Вип. 2 (43). С. 33-39.

³¹ Тригуб О., Михайловський Т. Міжнародні гуманітарні організації на Півдні України у 20-х рр. XX ст. С. 19.

³² Акунін О. Допомога д-ра Ф. Нансена та “Джойнт” голодуючим Південного регіону України в 1921-23 рр. *Історичні мідраші Північного Причорномор'я. Вип. III. Мат. III міжнар. наук.-практ. конф.* Т. І. Миколаїв : Типографія Шамрай. 2014. Т. 1. С. 31-35; Коган Ф. Євобществом, Джойнт, АРА та інші. URL: https://www.twirpx.com/files/science/historic/ukraine/istorichni_midrashi_pivnichnogo_prichornomor_ia/; Козирева М., Кустовська С. Джойнт на Миколаївщині. URL: https://www.twirpx.com/files/science/historic/ukraine/istorichni_midrashi_pivnichnogo_prichornomor_ia/; Козирева М., Губська В. Діяльність Джойнта на Півдні України під час голоду 1921-1923 рр. URL: https://www.twirpx.com/files/science/historic/ukraine/istorichni_midrashi_pivnichnogo_prichornomor_ia/; Погромський В. Діяльність Джойнт на Кіровоградщині у 20-х рр. XX ст. URL: https://www.twirpx.com/files/science/historic/ukraine/istorichni_midrashi_pivnichnogo_prichornomor_ia/; Рижева Н. Деякі аспекти гуманітарної допомоги “Джойнт” в Україні у 20-ті рр. XX ст. URL: https://www.twirpx.com/files/science/historic/ukraine/istorichni_midrashi_pivnichnogo_prichornomor_ia/; Тригуб О. Міжнародна організація «Джойнт» в економічній розбудові Південної України (20-30-ті роки XX ст.). URL: https://www.twirpx.com/files/science/historic/ukraine/istorichni_midrashi_pivnichnogo_prichornomor_ia/; Тригуб О. Діяльність «Джойнт» на Херсонщині у 20-х рр. XX ст. *Історичні мідраші Північного Причорномор'я. Вип. III. Мат. III міжнар. наук.-практ. конф.* Т. І. Миколаїв : Типографія Шамрай. 2014. Т. 1. С. 434-447; Тригуб О. Діяльність «Джойнта» на Одещині (1922-1923 рр.) *Історичні мідраші Північного Причорномор'я. Вип. III. Мат. III міжнар. наук.-практ. конф.* Т. І. Миколаїв : Типографія Шамрай. 2014. Т. 1. С. 134-145; Щукін В. З історії діяльності “Джойнта” у Миколаєві у 20-х рр. XX ст. *Історичні мідраші Північного Причорномор'я. Вип. III. Мат. III міжнар. наук.-практ. конф.* Т. І. Миколаїв : Типографія Шамрай. 2014. Т. 1. С. 157-168.

³³ Кириленко В. Діяльність «Джойнт» на Півдні України в період 1920-х рр. *Науковий вісник Чорноморський державного університету ім. В. Сухомлинського*. 2014. Вип. 3. 37. С. 43-47; Михайловський Т. Діяльність єврейського об'єднаного розподільчого комітету «Джойнт» на Миколаївщині у 20-х рр. XX ст. *Наукові праці*. 2010. Вип. 108. Т. 121. Історія. С. 120–125; Погромський В. Діяльність «Джойнта» і «Агро-Джойнта» на Півдні України та у Криму у міжвоєнний період. *Наукові праці Чорноморського державного університету ім. П. Могили*. 2014. Т. 227. Вип. 229. С. 23-27; Михайловський Т. Діяльність єврейської благодійної організації «Джойнт» на Кіровоградщині у 1920-х рр. *Наукові праці Чорноморського державного університету ім. П. Могили*. 2014. Т. 241. Вип. 229. С. 18-22; Михайловський Т. Значення порту м. Одеси у діяльності Американської адміністрації допомоги та «Джойнт» за часів голоду 1921-1923 рр. С. 249-253; Тригуб О. Міжнародна організація «Джойнт» у економічній розбудові Південної України (20-30-ті рр. XX ст.). *Науковий вісник*. 2013. Вип. 3. 34 : Іст. науки. С. 113-119.

³⁴ Магдаліна Г. Нансен на Україні. *Социалистическая индустрия*. 1988. 30 декабрия.

Вивчення діяльності нансеновської організації активізувалось у сучасній історіографії. З'явилося близько десятка статей (А. Барчака, С. Ільєвича, В. Кириленка, О. Маковія, Т. Михайловського, І. Ніколаєва, В. Сахно), в яких проблема розглядається на регіональному рівні – у територіальних межах Одеської та Миколаївської губерній, Криворізького повіту Катеринославської губернії та м. Харкова³⁵.

Внесок кожної організації, що діяли під орудою МЧХ, у боротьбу з голодом і його наслідкам в Північному Причорномор'ї розкрив Т. Михайловський. Він започаткував дослідження діяльності в цьому регіоні Шведського та Німецького комітетів «Червоного Хреста», «Міжнародної допомоги студентству» та «Міжнародного союзу допомоги дітям» (МСДД), а також «Американської менонітської допомоги» і Всесвітньої єврейської конференції допомоги «Вереліф» (JWR), що співпрацювала з «Джойнт», Місією Нансена, ЄКТ (Єврейським колонізаційним товариством) та АРА. Історик також дослідив допомогу міжнародних неурядових гуманітарних організацій «Вереліф», «Форвардс», «Джойнт», «Агро-Джойнт», «Баптистської організації допомоги»³⁶. У контексті допомоги голодуючим діяльність більшості з них – «Вереліф», «Форвардс», «Баптистської організації допомоги» – в українській історіографії раніше не вивчалась. Т. Михайловський і О. Тригуб також започаткували дослідження взаємин іноземних гуманітарних організацій з партійно-советськими органами і органами ДПУ³⁷.

На національному пріоритеті міжнародної допомоги голодуючим зауважує дослідниця німецьких національних районів Півдня України М. Козирева³⁸. Філантропічна діяльність американських, голландських і німецьких менонітів на Запоріжжі відображена в монографії Н. Осташевої про менонітські спільноти України в 1914 – на початку 1930-х рр. та у статті О. Безносова про голод 1921 – 1923 рр. у німецьких і менонітських поселеннях Півдня України³⁹.

Серед великого масиву публікацій про міжнародну допомогу голодуючим особливий інтерес викликає монографія О. Тригуба і Т. Михайловського про діяльність іноземних філантропічних організацій на Півдні України в 1920-х роках, що підбиває багаторічні здобутки української історіографії з проблеми⁴⁰.

³⁵ Ніколаєв І. Організаційно-гуманітарна діяльність «Місії Нансена» в Україні під час голоду 1921–1923 років (на матеріалах Миколаївської області). *Мандрівець*. 2011. № 6. С. 31-34; Николаев И. «Миссия Нансена» на Николаевщине в период голода 1921–1923 годов. *Новости* N. 2015, 5 авг.; Барчак А. Про «Місію Нансена» на Миколаївщині. *Південна правда*. 1990, 16 груд.; Ильевич С. Помнят на Днепропетровщине имя Фриггофа Нансена. *Зеркало недели*. 1997, 30 мая; Паньків К. Організаційно-гуманітарна діяльність Ф. Нансена на території Криворізького повіту Катеринославської губ. в 20-х роках ХХ ст. Криворіжжя : погляд у минуле... : мат. п'ятих історико-краєзнавчих читань. Кривий Ріг, 18 квіт. 2019 р. Т. 2. / Криворізьк. держ. пед. ун-т. Кривий Ріг, 2019. С. 41-59; Маковій О. Фріггоф Нансен на Апостольщині і в світі. *Промінь освіти*. 2011. С. 13; Михайловський Т. Місія Ф. Нансена у 1922–1923 рр. на Миколаївщині. *Південь України : етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри : мат. II міжнар. наук.-практ. конф., присвяченої 65-й річниці визволення Одеси від окупантів. Одеса, 10–11 квіт. 2009 р.* Одеса : ВМВ, 2009. С. 181–185; Кириленко В. Голод 1921–1923 років на Миколаївщині та допомога «Місії Нансена» в його подоланні. *Аркасівські читання : мат. III міжнар. наук.-практ. конф. Миколаїв, 26–27 квіт. 2013 р.* Миколаїв : МНУ, 2013. С. 224–227; Сахно В. Участь гуманітарної організації Гувера-Нансена Ара в подоланні голоду 1921–1923 роках на Херсонщині-Миколаївщині. С. 164–173.

³⁶ Михайловський Т. Шведський Червоний Хрест у боротьбі з голодом на Херсонщині (1922–1923 рр.). *Аркасівські читання : мат. II міжнар. наук. конф. Миколаїв, 27–28 квіт. 2012 р.* Миколаїв : МНУ ім. В. О. Сухолинського, 2012. С. 241–244; Михайловський Т. Міжнародна допомога студентству Одеси (1922–1923 рр.). *Південна Україна в міжнародних відносинах : історія та сучасність : зб. мат. V регіон. студ. наук.-практ. конф. Миколаїв, 15–16 берез.* 2012 р. Миколаїв : МНУ ім. В. О. Сухолинського, 2012. С. 30–34; Михайловський Т. Діяльність міжнародних організацій на Миколаївщині у 20-х роках ХХ ст. *Краєзнавство*. 2010. № 4. С. 151-161; Михайловський Т. Міжнародні організації на Півдні України у 20-х роках ХХ ст. *Науковий вісник Миколаївського національного університету ім. В.О. Сухолинського. Серія: Іст. науки*. 2013. Вип. 3. С. 241-247

³⁷ Тригуб О. Інститут Уповноважених НКЗС в Одесі у 1920-х роках. *Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри : Мат. наук.-практичної конференції, Одеса, 26-27 квітня 2013 р.* Одеса: ВМВ, 2013. С. 346; Михайловський Т. Взаємодія міжнародних філантропічних організацій з радянськими органами влади (1921–1925 рр.). *Емінак*. 2016, № 3 (15). Т. 2. С. 18–26.

³⁸ Козирева М. Международная помощь голодающим на Юге Украины в 1921-1923 гг. : национальный компонент. *Вісник Луганського національного університету ім. Т. Шевченка : Іст. науки*. 2012. № 6 (241). Ч. I. С. 117-124.

³⁹ Осташева Н. Криза менонітської спільноти України та закордонна менонітська допомога (1914-початок 1930-х рр.) : автореф. . дис. канд. істор. наук : 07.00.01. Дніпропетровськ, 1996. 24 с.; Осташева Н. На переломі епох. Менонитское сообщество Украины в 1914-1931 гг. Москва : Готика, 1998. 256 с.; Безносов А. И. К истории голода 1921 - 1923 гг. в немецких и менонитских поселениях юга Украины. *Вопросы германской истории*. 1995. С. 117 – 126.

⁴⁰ Тригуб О., Михайловський Т. Міжнародні гуманітарні організації на Півдні України у 20-х рр. ХХ ст. Миколаїв: Іліон, 2020. 328 с

Дослідників регіональної історії голоду цікавила й кампанія з вилучення церковних цінностей, що проводилася під гаслом допомоги голодуючим. Її вивченням у територіальних межах Донецької губернії займалися А. Нікіфоренко, А. Фесенко, І. Хюреніна, Т. Реброва⁴¹, Миколаївської губернії – А. Сербрич і О. Камінська⁴², Одеської і Херсонської єпархій – О. Татарченко⁴³, Харківської губернії – Ю. Волосник⁴⁴, Роменського повіту Полтавської губернії – В. Оліцький⁴⁵. Лише в одній зі згаданих статей – розвідці Т. Ребрової визначаються регіональні особливості проведення цієї кампанії.

До вивчення голоду на Півдні України як гуманітарної катастрофи, що мала руйнівні наслідки у всіх сферах суспільного і приватного життя, підійшов миколаївський історик В. Кириленко. Розглянувши причини тарозміри лиха, він дослідив його прямі й супутні наслідки⁴⁶.

Останнім часом територіальні межі дослідження історії голоду в УСРР почали розширюватися. З'явилися дослідження з історії голоду на територіях, де він раніше не вивчався. Т. Григоренко присвятив свою розвідку дослідженню голоду на території низки районів сучасної Черкаської області, що на початку 1920-х рр. входили до складу Кременчуцької губернії (офіційно визнані голодуючими у травні 1922 р.)⁴⁷, а Д. Байкеніч – у територіальних межах Донецької губернії. Дослідник показав регіональну специфіку та тенденції подолання продовольчої кризи в регіоні. Оцінюючи причини і масштаби голоду, він охарактеризував його як масовий штучний⁴⁸.

Ця оцінка набула фактологічне підтвердження в публікації автора, що присвячена дослідженню позиції комуністичного режиму щодо визначення території поширення голоду в Україні. На основі аналізу законодавчих актів уряду УСРР, що стосувались не тільки надання офіційного статусу голодуючих низці неврожайних місцевостей УСРР, а й тих, що регламентували податкові пільги для місцевостей, які з причини зернового дефіциту не виконували податкові завдання, незалежно від статусу «голодуючий», Д. Байкеніч визначив кількість фактично голодуючих повітів в республіці. За його розрахунками, на липень 1922 р. в УСРР голодувало не менше 40 зі 102 повітів республіки⁴⁹.

Як вже зазначалось, раніше на фактах поширення голоду в низці повітів Лівобережжя України, зауважувала О. Мовчан, яка не приділила належної уваги їх аналізу.

З-поміж праць із регіональної історії цього лиха, що з'явилися в останній час, важливе значення для розширення уявлень про територію голоду початку мають розвідки В. Васильєва, Р. Подкура, П. Кравченка про голоди і голодомори на Поділлі у 1920 – 1940-ві рр., в яких констатуються факти голодування населення на Правобережній Україні наприкінці 1922 – в 1923 рр.⁵⁰.

⁴¹ Никифоренко А. Вилучення церковних цінностей під час голоду 1921-1922 рр. (на матеріалах Донеччини). *Історія науки, політологія : мат. наук. конф.* Кн. 1, Донецьк, 1997. С. 104-107; Хюреніна І. Антирадянська політика радянської влади і громадські настрої в Донбасі в 1920-ті рр. Нові сторінки історії Донеччини. ДонНУ, 1998, Кн. 6. С. 134-141; Фесенко А. Конфіскація церковних цінностей на Донеччині під час голоду 1921-1923 рр. Вісник Черкаського університету. 2008. Вип. 133-134. С. 120-125; Реброва М. Изъятие церковных ценностей на территории современной Донецкой области. Вестник ПСТГУ. II: История. *История Русской православной церкви*. 2015. Вып.6 (67). С. 64-77.

⁴² Серебрич А. Реквізиція церковних цінностей в Миколаївській губернії під час голоду 1921 – 1923 рр. *Гуманітарно – економічні дослідження*. 2006. Т. 3. С.101-105; Камінська О., Федорченко О. Кампанія вилучення церковних цінностей у Херсонському повіті в 1920-1930 рр. : історико-правовий аспект / *Правові новели*. 2020, № 12. С. 1- 11.

⁴³ Татарченко О. Агітаційна кампанія за вилучення церковних цінностей у зв'язку із голодом 1921 – 1923 років на території Херсонської та Одеської єпархій. *Наукові праці Миколаївського державного педагогічного університету ім. П. Могили комплексу Києво-Могилянська академія*. 2008. Т. 96. Вип. 83. С. 217–220.

⁴⁴ Волосник Ю. Конфіскація церковних цінностей на Харківщині. *Вісник ХНУ ім. В.Н. Каразіна. Історія*. 2019. Вип. 55. С. 59-67.

⁴⁵ Оліцький В. Кампанія по вилученню церковних цінностей 1922 р. в Роменському повіті: перебіг та наслідки. *Вісник аграрної історії*. 2019. № 27-28. С. 35-41.

⁴⁶ Кириленко В. Голод 1921–1923 років у південній Україні : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Миколаїв, 2015. С. 68-88, 95-106, 118-158.

⁴⁷ Григоренко Т. Голод 1921–1923 років на Черкащині. *Голод в Україні у першій половині ХХ століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947) : мат. Міжнар. наук. конф., Київ, 20–21 листоп. 2013 р.* Київ: Нац. ун-т «Київо-Могилянська академія», 2013. С. 35-42.

⁴⁸ Байкеніч Д. Масовий штучний голод 1921–1923 рр. у Донецькій губернії. *Вісник ЛНУ ім. Т. Шевченка*. 2021. № 9 (347). С. 91–103.

⁴⁹ Байкеніч Д. Територія поширення масового штучного голоду 1921–1923 років в Україні в політиці комуністичного режиму. *Український селянин*. 2022. Вип. 28. 2022. С. 27-33.

⁵⁰ Голод та Голодомор на Поділлі: 1920-1940 рр.: зб. док. і мат. Вінниця : Державна картографічна фабрика. 2007. 704 с.; Васильєв В. Порівняльний аналіз голоду та Голодомору : Вінницька обл. (1920-1940 рр.) : Історія України. Маловідомі імена, події, факти. 2011. Вип. 3. С. 111-135.

Таким чином, регіональні дослідження, що активізувались з другої половини 90-х років ХХ ст., посіли важливе місце у сучасній вітчизняній історіографії голоду 1921 – 1923 рр.

References

1. Akunin, O. (2014). Dopomoha d-ra F. Nansena ta “Dzhoint” holoduiuchym Pivdennoho rehionu Ukrainy v 1921-23 rr. [Assistance of Dr. F. Nansen and the “Joint” to the starving of the southern region of Ukraine in 1921-23]. *Istorychni midrashi Pivnichnoho Prychornomia: Mat. III mizhnar. nauk.-prakt. konf. [Historical midrash of the Northern Black Sea coast: Materials of the III International Scientific-Practical Conference]*. Vyp. III, T. I. Mykolaiv: Shamrai. [in Ukrainian].
2. Baykyenich, D. (2021). Masovyy shtuchnyy holod 1921–1923 rr. u DonetsNekiy huberniyi. [Mass artificial famine of 1921–1923 in Donetsk province]. *Visnyk LNU imeni Tarasa Shevchenka. [Bulletin of Taras Shevchenko Luhansk National University]*. 9, 91–103. DOI: [https://doi.org/10.12958/2227-2844-2021-9\(347\)-91-103](https://doi.org/10.12958/2227-2844-2021-9(347)-91-103). [in Ukrainian].
3. Baikienich, D. (2020) Terytoriia poshyrennia masovoho shtuchnoho holodu 1921–1923 rokiv v Ukraini v politytsi komunistychnoho rezhymu [The Territory of Spread of the Mass Artificial Famine of 1921–1923 in Ukraine in the Policy of the Communist Regime]. *Ukrainskyi selianyn. [Ukrainian Peasant]*. 2022, 28, 27-33. [in Ukrainian].
4. Bakovetska, O. (2008). Holodomor v Ukraini. Na materialakh Bashtanskoho raionu Mykolaivskoi oblasti (1921–1923, 1932–1933 rr.). [Holodomor in Ukraine. On the materials of Bashtanka district of Mykolaiv region (1921–1923, 1932–1933)]. *Mandrivets. [Mandrivets]*: Ternopil. 42–47. [in Ukrainian].
5. Bezкровна viina. Movoiu arkhivnykh dokumentiv pro holod 1921–1923, 1932–1933 rr. (2003). [Bloodless war. In the language of archival documents about the famine of 1921–1923, 1932–1933]. [in Ukrainian].
6. Beznosov, A. (1995). K ystoryy holoda 1921 - 1923 rr. v nemetskykh y menonytskykh poseleniyakh yuha Ukrayny. [On the history of the famine of 1921 - 1923 in the German and Mennonite settlements of the south of Ukraine]. *Vopr. hermanskoi ystoryy: ukraynsko-nemetskye svyazy v novoe y noveishee vremia: mezhvuzovskiy sb. nauch. tr. [Questions of the German History: Ukrainian-German Relations in Modern and Contemporary Times: Intercollegiate collection of scientific papers]*, Dnipropetrovsk. [in Russian].
7. Belikov, O. (2015). Pochatkovyi etap diialnosti ARA v USRR (hruden 1921-sichen 1922 rr.): na prykladi Odeskoi hubernii. [The initial stage of the ARA’s activity in the Ukrainian SSR (December 1921-January 1922): on the example of the Odessa province]. *Eminak. [Eminak]*. 4 (12), 38-44. [in Ukrainian].
8. Bykova, T. (2019). Stavlennia radianskoi vady do krymskykh tatar pid chas holodu 1921-1923 rr. [The attitude of the Soviet defect to the Crimean Tatars during the famine of 1921-1923]. *Storinky istorii. [Pages of history]*. 47, 129-159. [in Ukrainian].
9. Vasylev, V. (2011). Porivnialnyi analiz holodu ta Holodomoru: Vinnytska oblast (1920 - 1940-i rr.). [Comparative analysis of famine and Holodomor: Vinnytsia region (1920-1940)]. *Istoriia Ukrainy. Malovidomi imena, podii, fakty. [History of Ukraine. Little-known names, events, fact.]*, 3, 111-135. [in Ukrainian].
10. Vodotyka, S. (2015). Holod 1921–1923 rokiv na Khersonshchyni: metodychni problemy vyvchennia v shkilnomu kursi istorii Ukrainy. [Famine of 1921–1923 in Kherson region: methodological problems of studying the history of Ukraine in a school course history of Ukraine]. *Skarbnytsia metodychnykh idei. [Treasury of methodical ideas]*, 2 (50), II, 182-192. [in Ukrainian].
11. Vodotyka, S. (2015). Osoblyvosti holodu na Khersonshchyni: metodychni problemy v shkilnomu kursi istorii Ukrainy. [Peculiarities of the Famine in Kherson Region: Methodological Problems in the School Course of History of Ukraine]. *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky. [Problems of the history of Ukraine: facts, judgments, searches]*, 23, 291-306. [in Ukrainian].
12. Volosnyk, Yu. (2019). Konfiskatsiia tserkovnykh tsinnosteï na Kharkivshchyni. [Confiscation of church valuables in Kharkiv region]. *Visnic KhNU im. V. N. Karazina: seriia istoriia. [Bulletin of V. N. Karazin Kharkiv National University: series history]*, 55, 59-67. [in Ukrainian].
13. Hovorukha, V. (2020). Prodovolcha dopomoha ARA na Katerynoslavshchyni pid chas holodu 1921 – 1923 rr. [Food aid of ARA in Katerynoslav region during the famine of 1921 – 1923]. *Naukovii visnic Uzhhorodskoho un-tu: seriia istoriia. [Uzhgorod university scientific bulletin: series history]*, 2 (43), 33-39. [in Ukrainian].
14. Holod: Khronika, dokumenty ta materialy holodu 1921–1923, 1932–1933 rokiv na Kryvorizhzhii. (2003). [Famine: Chronicle, documents and materials of the famine of 1921–1923, 1932–1933 in Kryvorizhzhia]. (Ed.) O. O. Melnyk. Kryvyi Rih: Vyd. Dim. 384. [in Ukrainian].

15. Golodomory v Ukraini: Odeska oblast: 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947: Doslidzhennia, spohady, dokumenty. (2007). [Holodomors in Ukraine: Odessa region: 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947: Research, memoirs, documents]. (Ed.) L. H. Bilousova ta in. Odesa: Astroprynt. [in Ukrainian].
16. Holodomory na Zaporizhzhzi: (1921-1922, 193-1933, 1946-1947 rr.): Statti, dokumenty, spohady. (2007). [Holodomors in Zaporizhzhzia: (1921-1922, 193-1933, 1946-1947). Articles, documents, memoirs]. *Spokuta. [Atonement]*, 8-9. [in Ukrainian].
17. Horburov, Ye. (2008). H. Holody 1921–1923, 1932–1933 rokiv na terytorii Mykolaivshchyny: skhozhist i vidminnist. [Famines of 1921–1923, 1932–1933 on the territory of Mykolayiv region: similarities and differences]. *Holodomor–henotsyd 1932–1933 rr. na terytorii Mykolaivshchyny: mat. obl. nauk.-prakt. konf. Mykolaiv. [Holodomor-genocide of 1932–1933 on the territory of Mykolayiv region: Materials of regional scientific-practical conference]*, 98 – 102. [in Ukrainian].
18. Hryhorenko, T. (2013). Holod 1921–1923 rokiv na Cherkashchyni. [Famine of 1921–1923 in Cherkasy region]. *Holod v Ukraini u pershii polovyni XX stolittia: prychny ta naslidky (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947): mat. Mizhnar. nauk. konf., Kyiv, 20–21 lystop. [Materials of international scientific conference, Kyiv, November, 20–21]. Kyiv: Kyivo-Mohylianska akademiia. [in Ukrainian].*
19. Hryshchenko, Yu. (2017). Bolharske naseleння v umovakh holodu 1921-1923 rr. [The Bulgarian population in the conditions of the famine of 1921-1923]. *Rehionalna istoriia Ukraine. [Region history of Ukraine]*, 1, 156-161. [in Ukrainian].
20. Yermakova, V. & Romaniuk, I. (2014). Diialnist mizhnarodnykh orhanizatsii ARA ta «Dzhoint» po nadanniu dopomohy dytiamu naseleńniu Skhidnoho Podillia v umovakh holodu (1921–1923 rr.). [The activities of the international organizations ARA and “Joint” to assist the children’s population of Eastern Podillia in conditions of famine (1921-1923)]. *Sumskyi istoryko-arkhivnyi zhurnal. [Sumy historically-archival journal]*, 23, 61–66. [in Ukrainian].
21. Ivanchenko, B. (2003). Vykorinennia: Holodomory 1921–22; 1932–33 rr. v Dnipropetrovskii oblasti. [Eradication: Holodomors of 1921–22; 1932–33 in Dnipropetrovsk region]. Pavlodar: [b. v.]. [in Ukrainian].
22. Zerkal, M. (2009). Holod v pivdennykh raionakh Ukrainy na pochatok realizatsii novoi ekonomichnoi. [Famine in the southern regions of Ukraine at the beginning of the implementation of a new economic]. *Humanitarno – ekon. doslidzh. [Humanitarian-economic research]*. Mykolaiv, 132 – 148. [in Ukrainian].
23. Ylevych, S. Pomniat na Dnepropetrovshchynе ymia Frytofa Nansena. (1997). [The name of Fridtjof Nansen is remembered in the Dnipropetrovsk region]. *Zerkalo nedely. [Mirror of the week]*, 30 [in Russian].
24. Kaminska, O. & Fedorchenko, O. (2020). Kampaniia vyluchennia tserkovnykh tsinnosti u Khersonskomu poviti v 1920-1930 rr.: istoryko-pravovyi aspekt [The campaign of confiscation of church valuables in Kherson district in 1920-1930: historical and legal aspect]. *Pravovi novely. [Legal novels]*, 12, 1-11. [in Ukrainian].
25. Kyrylenko, V. (2015). Holod 1921–1923 rokiv u pivdennii Ukraini. [Famine of 1921-1923 in southern Ukraine]. *Candidate’s thesis. Mykolaiv. [in Ukrainian].*
26. Kyrylenko, V. (2013). Holod 1921–1923 rokiv na Mykolaivshchyni ta dopomoha «Misii Nansena» v yoho podolanni. [The famine of 1921-1923 in the Mykolaiv region and the assistance of the “Nansen Mission” in overcoming it]. *Arkasivski chytannia. [Arkasivsky reading]*. Mykolaiv. [in Ukrainian].
27. Kyrylenko, V. P. (2014). Diialnist «Dzhoint» na Pivdni Ukrainy v period 1920-kh rr. [Help from the “Joint” starving Odessa region during the famine of 1921-1923]. *Naukovii visnuc Chornomorskyi derzh. un-t im. V. Sukhomlynskoho. [Scientific journals of the Black Sea State. University named after V. Sukhomlynskoho]*, 3, 37, 43-47. [in Ukrainian].
28. Kyrylenko, V. (2014). Dopomoha vid «Dzhointa» holoduiuchym Odeshchyny v period holodu 1921-1923 rr. [Help from the “Joint” starving Odessa region during the famine of 1921-1923]. *Istorychni midrashi Pivnichnoho Prychornomia. [Historical Midrases of the Northern Black Sea Coast]*, 3, 1, 31-35. [in Ukrainian].
29. Kyrylenko, V. (2012). Istoriohrafia problema holodu 1921–1923 rr. na Pivdni Ukrainy. [Historiography of the problem of the famine of 1921–1923 in the South of Ukraine]. *Arkasivski chytannia. [Arkasivsky reading]*. Mykolaiv: MNU im. V. O. Sukhomlynskoho. [in Ukrainian].
30. Kohan, F. (2014). Yevobshchestkom, Dzhoint, ARA ta inshi. (2014). [Evobshchestkom, Joint, APA and others]. *Istorychni midrashi Pivnichnoho Prychornomia [Historical Midrases of the Northern Black Sea Region]*. Retrieved from https://www.twirpx.com/files/science/historic/ukraine/istorichni_midrashi_pivnichnogo_prichornomor_ia/ [in Ukrainian].
31. Kozerod, O. (2010). Stanovyshe yevreiskykh zhinok pislia zakinchennia pohromiv periodu hromadianskoi viiny. [The situation of Jewish women after the end of pogroms during the civil war]. *Hrani. [Faces]*, 3 (71), 26-304. [in Ukrainian].

32. Kozerod, O. (2003). Yevrei Ukrainy v period novoi ekonomichnoi polityky: 1921–1929 rr. [Jews of Ukraine in the period of the new economic policy: 1921–1929]. Kyiv: SPD «Savchyna». [in Ukrainian].
33. Kozyreva, M. & Kustovska, S. (2014). Dzhoint na Mykolaivshchyni. [Joint in Mykolaiv region]. *Istorychni midrashi Pivnichnoho Prychornomia [Historical Midrases of the Northern Black Sea Coast]*. Retrieved from https://www.twirpx.com/files/science/historic/ukraine/istorichni_midrashi_pivnichnogo_prichornomia/ [in Ukrainian].
34. Kozyreva, M. & Hubska, V. (2014). Diialnist “Dzhointa” na Pivdni Ukrainy pid chas holodomoru 1921-1923 rr. [The activities of the Joint in the South of Ukraine during the famine of 1921-1923]. *Istorychni midrashi Pivnichnoho Prychornomia [Historical Midrases of the Northern Black Sea Coast]*. Retrieved from https://www.twirpx.com/files/science/historic/ukraine/istorichni_midrashi_pivnichnogo_prichornomia/ [in Ukrainian].
35. Kozyreva, M. (2001). Holod 1921–1923 rokiv v nimetskykh koloniiakh na Mykolaivshchyni [Famine of 1921–1923 in German colonies in Mykolaiv region]. *Naukovi pratsi. [Scientific papers]*, 10, 93 – 98. [in Ukrainian].
36. Kozyreva, M. (2008). *Holod 1921-1923 rokiv vKozupeva Mykolaivshchyny*. [Famine of 1921-1923 in German settlements of Mykolaiv region]. *Voprosy hermanskoï ystoriï [Question. Kherman history]*, 45-56. [in Ukrainian].
37. Kozyreva, M. (2012). Mezhdunarodnaia pomoshch holodaiushchym na Yuhe Ukrayny v 1921-1923 rr. : natsionalniy komponent. [International aid to the starving in the South of Ukraine in 1921-1923: national component]. *Visnuc Luhanskoho nats. [Visnucs of Luhansk national]*, 6 (241), I, 17-124. [in Russian].
38. Knyha – memorial Velykolepetyskoho raionu Khersonskoi oblasti. Holodomory 1921–1923, 193–1933, 1946–1947 rr. na Velykolepetyshchyni. Slovamy ochevydtsiv ta movoiu dokumentiv. [The book is a memorial to the Velykolepetysky district of Kherson region. Holodomors of 1921–1923, 193–1933, 1946–1947 in Velykolepetyshchyna. In the words of eyewitnesses and the language of documents]. (2007). Kherson: IDS. [in Ukrainian].
39. Kondratiuk, H. (2013). Krymski tatory v umovakh holodu 1921–1923 rokiv. [Crimean Tatars in the conditions of the famine of 1921–1923]. *Holod v Ukraini u pershii polovyni XX stolittia : prychny ta naslidky (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947): mat. Mizhnar. nauk. konf. Kyiv, 20–21 lystop. [Famine in Ukraine in the first half of the twentieth century: causes and consequences (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947): mat. of the international scientific conf., Kyiv, November 20–21, 2013]*. Kyiv: Nats. un-t «Kyivo-Mohylianska akdemiia», 73-82. [in Ukrainian].
40. Kotliar, Yu. & Myronova, I. (2008). Holodomory 1921-1923 rr. ta 1932-1933 r. na Pivdni Ukrainy: etnichnyi i mizhnarodnyi aspekt. [Holodomors of 1921-1923 and 1932-1933 in southern Ukraine: ethnic and international dimension.]. Mykolaiv: Vyd-vo MDHU im. P. Mohyly. [in Ukrainian].
41. Kotliar, Yu. (2004). Holodomor 1921–1923 hodov v Povolzhe y Yuzhnoi Ukrayne. [The Holodomor of 1921–1923 in the Volga Region and Southern Ukraine]. *Perspektyvnye razrobotky nauky y tekhniky: mat. nauch.-prakt. konf. Ystoriia. [Promising developments of science and technology: materials of the scientific-practical conference. History]*. Dnepropetrovsk: Nauka y obrazovanye. 11, 13–14. [in Ukrainian].
42. Kotliar, Yu. (2008). Povstanskiy rukh etnichnykh menshyn pivdnia Ukrainy (1917-1931 rr.). [Insurgent movement of ethnic minorities of southern Ukraine (1917-1931)]. Kyiv-Mykolaiv: Vyd-vo MDHU im. Petra Mohyly. Ist. b-ka MDHU, 1. [in Ukrainian].
43. Kotliar, Yu. (2004). Selianstvo Pivdnia Ukrainy: doba novoi ekonomichnoi polityky (1921–1929 rr.). [Peasantry of the South of Ukraine: the era of new economic policy. (1921-1929)]. Odesa: TOV ViD. [in Ukrainian].
44. Landa, S. (1962). Borotba z holodom na Odeshchyni. 1921-1922 rr. [The fight against hunger in Odesa region. 1921-1922.]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal. [Ukrainian historical magazine]*, 10, 118-120. [in Ukrainian].
45. Linov, A. (2003). Mizhnarodna dopomoha holoduiuchym na Mykolaivshchyni v 1921-1923 rr. [International assistance to the starving in Nikolaev region in 1921-1923]. *Naukovi doslidzhennia v konteksti istorychnykh problem, 1: Istoriia ta ukrainoznavstvo. [Scientific research in the context of historical problems, 1: History and Ukrainian studies]*. Mykolaiv ; Odesa, 157-168. [in Ukrainian].
46. Linov, A. & Shkvarets, V. (2001). Do istoriografii problemy holodu 1921–1923 rokiv na Mykolaivshchyni [To the historiography of the problem of the famine of 1921–1923 in the Mykolaiv region]. *Vseukrainska naukova konferentsiia do 10-yi richnytsi nezalezhnosti Ukrainy. [All-Ukrainian scientific conference dedicated to the 10th anniversary of Ukraine's independence]*, I. Mykolaiv; Odesa: Tetra. [in Ukrainian].
47. Mykolaivshchyna v holodnykh 1921–1923 rr.: Holodomory XX stolittia na terytorii [Mykolaiv region in the famines of 1921-1923 Holodomors of the XX century on the territory]. (2008). Mykolaiv: Shamrai. [in Ukrainian].

48. Magdalena, G. (1988). Nansen na Ukraïne [Nansen in Ukraine]. *Sotsyalistycheskaia yndustryia*. [Socialist industry]. 30, 3. [in Russian].
49. Makovyi, O. (2011). Fridtof Nansen na Apostolshechni i v sviiti [Fridtof Nansen in the Apostolic and in the World]. *Promin osvity*. [Ray of Education], 13. [in Ukrainian].
50. Mykhailovskyi, T. (2016). Amerykanska administratsiia dopomohy (ARA) na Dnipropetrovshchyni (1922–1923 rr.). [American Relief Administration (ARA) in Dnipropetrovsk region (1922–1923)]. *Mynule i suchasnist: Khersonshchyna. Tavriia. Kakhovka*. [Past and present: Kherson region. Tavria. Kakhovka: collection of materials of the 16th All-Ukrainian scientific-practical local history conference, September, 16–17]. Kakhovka–Kherson: Hileia, 95–97. [in Ukrainian].
51. Mykhailovskyi, T. (2009). ARA na Pivdni Ukraïny (1921-1923 rr.): istoriografiiia problemy [APA in the South of Ukraine (1921-1923): historiography of the problem]. *Eminak*. [Eminak]. 1-4, 88-94. [in Ukrainian].
52. Mykhailovskyi, T. (2010). Diialnist mizhnarodnykh orhanizatsii na Mykolaivshchyni u 20-kh rokakh XX st. [Activities of international organizations in Mykolaiv region in the 20s of the twentieth century]. *Kraieznavstvo*. [Local history], 4, 151–161. [in Ukrainian].
53. Mykhailovskyi, T. (2010). Diialnist yevreiskoho ob'iednanoho rozpodilchoho komitetu «Dzhoint» na Mykolaivshchyni u 20-kh rr. XX st. [Activities of the Jewish Joint Distribution Committee “Joint” in the Mykolaiv region in the 20’s Twentieth century]. *Naukovi prstsi Chornomorskyi derzh. un-t im. P. Mohyly, Istoriia*. [Scientific papers: historical sciences. Petro Mohyla Black Sea state University, History], 108, 21. Mykolaiv, 120–125. [in Ukrainian].
54. Mykhailovskyi, T. (2009). Misiia F. Nansena u 1922–1923 rr. na Mykolaivshchyni. [The mission of F. Nansen in 1922–1923 in Mykolaiv region]. *Pivden Ukraïny: etnoistorychnyi, movnyi, kulturnyi ta relihiïnyi vymiry. mat. II mizhnar. nauk.-prakt. konf., prysviachenoi 65-i richnytsi vyzvolennia Odesy vid okupantiv. Odesa, 10–11 kvitnia*. [South of Ukraine: ethnohistorical, linguistic, cultural and religious dimensions: mat. II International scientific and practical conf., dedicated to the 65th anniversary of the liberation of Odessa from the invaders, Odessa, 10–11 April]. Odesa: «VMV», 181–185. [in Ukrainian].
55. Mykhailovskyi, T. (2013). Mizhnarodni orhanizatsii na pivdni Ukraïny u 20-kh rokakh XX st.: istoriografiiia pytannia [International organizations in the south of Ukraine in the 20s of the twentieth century: historiography of the issue]. *Nauk. visn. Mykolaivskoho nats. un-tu im. V.O. Sukhomlynskoho. Ist. nauky*. [Scientific bulletin of V.O. Sukhomlynskiy Nikolaiv national University. Hist. science], 3.35, 241-247. [in Ukrainian].
56. Mykhailovskyi, T. (2012). Shvedskyi Chervonyi Khrest u borotbi z holodom na Khersonshchyni (1922–1923 rr.). [Swedish Red Cross in the fight against famine in Kherson region (1922–1923)]. *Arkasivski chytannia: mat. II Mizhnar. nauk. konf., Mykolaiv, 27–28 kvit.* [Arkas readings: mat. II International scientific conference, Mykolaiv, Apr. 27–28]. Mykolaiv: MNU im. V. O. Sukhomlynskoho, 241–244. [in Ukrainian].
57. Mykhailovskyi, T. (2012). Mizhnarodna dopomoha studentstvu Odesy (1922–1923 rr.). [International assistance to students in Odessa (1922–1923)]. *Pivdenna Ukraïna v mizhnarodnykh vidnosynakh: istoriia ta suchasnist. Zb. mat. V rehion. stud. nauk.-prakt. konf. Mykolaiv, 15–16 berez.* [Southern Ukraine in International Relations: History and Modernity: Collection of materials of the Vth regional student’s scientific-practical conference, Mykolaiv, March, 15–16]. Mykolaiv: MNU im. V. O. Sukhomlynskoho, 30–34. [in Ukrainian].
58. Mykhailovskyi, T. (2016). Vzaiemodiia mizhnarodnykh filantropichnykh orhanizatsii z radianskymy orhanamy vlady (1921–1925 rr.) [Interaction of international philanthropic organizations with Soviet authorities (1921–1925)]. *Eminak*. [Eminak], 3 (15), 2,18–26. [in Ukrainian].
59. Movchan O. Trudyaschiesya USRR v borbe s prodovolstvennyim krizisom pri perehode k nepu. [Workers of the USRR in the fight against the food crisis during the transition to the NEP]. Kyiv: Naukova dumka. 1988. [in Ukrainian].
60. Nykyforenko, A. (1997). Vyluchennia tserkovnykh tsinnosti pid chas holodu 1921-1922 rr. (na materialakh Donechchyny). [Seizure of church valuables during the famine of 1921-1922 (based on materials from Donetsk region)]. *Istoriia nauky, politolohiia*. [History of science, political science], 1, 104-107. [in Ukrainian].
61. Nikolaiev, I. (2008). Diialnist orhaniv partiinoho radianskoho aparatu na terytorii Mykolaivshchyny pid chas holodu 1921–1923 rr. [Organizational and humanitarian activities of the “Nansen Mission” in Ukraine during the famine of 1921-1923 (based on materials from the Mykolaiv region)]. *Holodomorhenotsyd 1932–1933 na terytorii Mykolaivshchyny: mat. obl. nauk. – prakt. konf.* [Holodomor-genocide of 1932–1933 on the territory of Mykolaiv region: materials of the regional scientific – practical conference]. Mykolaiv. [in Ukrainian].
62. Nikolaiev, I. (2011). Orhanizatsiino-humanitarna diialnist «Misii Nansena» v Ukraïni pid chas holodu 1921–1923 rokiv (na materialakh Mykolaivskoi oblasti) [Organizational and humanitarian activities

- of the “Nansen Mission” in Ukraine during the famine of 1921-1923 (based on materials from the Mykolaiv region)]. *Mandrivets*. [Mandrivets]. 6, 31-34. [in Ukrainian].
63. Nikolaev, I. (2015). Missiia Nansena na Nikolaevshchine v period goloda 1921-1923 godov. [“Nansen’s mission” in the Mykolaiv region during the famine of 1921-1923]. *Novosti N*. [News N.], 5. [in Russian].
 64. Olitskyi, V. (2019). Kampaniia po vyluchenniu tserkovnykh tsinnosti 1922 r. v Romenskomu poviti: perebih ta naslidky. [The 1922 Church Valuables Seizure Campaign in Romny’s district: Course and Consequences]. *Visn. ahrarn. in-t*. [Bulletin of the agrarian institute], 27-28, 35-41. [in Ukrainian].
 65. Ostasheva, N. (1996). Kryza menonitskoi spilnoty Ukrainy ta zakordonna menonitska dopomoha (1914-pochatok 1930-kh rr.). [The crisis of the Mennonite community of Ukraine and foreign Mennonite aid (1914-early 1930s)]. Abstract of candi-date’s thesis. Dnipropetrovsk. [in Ukrainian].
 66. Ostasheva, N. (1998). Na perelome epokh. Menonytskoe soobshchestvo Ukrayny v 1914-1931 hh. [At the turn of epochs. Mennonite community of Ukraine in 1914-1931]. Moskva: Hotyka, 256. [in Russian].
 67. Pankiv, K. (2019). Orhanizatsiino-humanitarna diialnist F. Nansena na terytorii Kryvorizkoho povitu Katerynoslavskoi hub. v 20-kh rokakh XX st. [Organizational and humanitarian activities of F. Nansen on the territory of Kryvyi Rih district of Ekaterinoslav Bay. in the 20s of the twentieth century]. *Kryvorizhzhia: pohliad u mynule... : mat. p'iatykh istoryko-kraieznavchykh chytan. Kryvyi Rih*, [Kryvorizhzhia: a look into the past... : materials of the fifth historical local history readings. Kryvyi Rih], Kryvyi Rih, 2, 41-59. [in Ukrainian].
 68. Petrov, V. (2000). Prodnalohovaia kampanyia na Nykolaevshchynе (mart 1921 – yiul 1923 rr.). [Food tax campaign in the Mykolaiv region (March 1921 – July 1923)]. *Istoriia. Etnohrafiia. Kultura. Novi doslidzhennia*. [History. Ethnography. Culture. New research], 120 – 121. [in Russian].
 69. Pohromskyi, V. (2014). Diialnist Dzhoit na Kirovohradshchyni u 20-kh rr. XX st. [Activity of the Joint in Kirovohrad region in the 20’s XX century]. *Istorychni midrashi Pivnichnoho Prychornomia: Mat. Mizhnar. nauk.-prakt. konf. Mykolaiv*. [Historical midrash of the Northern Black Sea coast]. III, III. Mykolaiv: Shamrai, 120-126. [in Ukrainian].
 70. Pohromskyi, V. (2014). O Diialnist «Dzhointa» i «Ahro-Dzhointa» na Pivdni Ukrainy ta u Krymu u mizhvoiennyi period [Activities of “Joint” and “Agro-Joint” in the South of Ukraine and Crimea in the interwar period]. *Nauovi. pratsi Chornomorskyi derzh. un-t im. P. Mohyly*. [Scientific papers of the Petro Mohyla Black Sea state university], 227, 229, 23-27. [in Ukrainian].
 71. Portnov, I. (1955). Proval antisovetskoi deiatelnosti ARA na iuge Ukrainy dekabr 1921 g. iiun 1923 g. [The failure of the anti-Soviet activities of the ARA in the south of Ukraine (December 1921 – June 1923)]. *Candidate’s thesis*. [in Russian].
 72. Rebrova, M. (2015). Izieiatie tserkovnykh tsennosti na territorii sovremennoi Donetskoi oblasti. [Seizure of church valuables on the territory of the modern Donetsk region]. *Vestnik PSTG (Pravoslavnogo Svyato-Tihonovskogo gumanitarnogo universiteta). II: Istoriia Russkoi pravoslavnoi tserkvi*. [Bulletin of the Saint Tikhon’s orthodox university of humanities. II: History. History of the Russian Orthodox Church], 6. (67). 64-77. [in Russian].
 73. Ryzheva, N. (2014). Deiaki aspekty humanitarnoi dopomohy “Dzhoint” v Ukraini u 20-ti rr. XX st. [Some aspects of humanitarian aid “Joint” in Ukraine in the 20s. XX century.]. *Istorychni midrashi Pivnichnoho Prychornomia*. [Historical midrash of the Northern Black Sea coast]. Retrieved from https://www.twirpx.com/files/science/historic/ukraine/istorichni_midrashi_pivnichnogo_prichornomia/ [in Ukrainian].
 74. Savchenko, V. (2003). Robitnychi rukh na Pivdni USSR v chasy Holodomor 1921 – 1922 rr. [Workers’ movement in the South of the Ukrainian SSR during the Holodomor of 1921 – 1922]. *80 rokiv Holodomoru 1932 – 1933 rr. v Ukraini: mat. Vseukr. konf.* [80th Anniversary of the Holodomor of 1932 – 1933 in Ukraine: materials of the All-Ukrainian conference]. Lviv, 170 – 174. [in Ukrainian].
 75. Sakhno, V. (2003). Arkhivni dokumenty ta mistsevi periodychni vydannia pro diialnist mizhnarodnykh humanitarnykh orhanizatsii na Pivdni Ukrainy v 20-30-ti rr. XX st. [Archival documents and local periodicals on the activities of international humanitarian organizations in the South of Ukraine in the 20-30s. XX century.]. *Studii z arkhivnoi spravy ta dokumentoznavstva*. [Studies in archival affairs and records keeping], 10, 122-124. [in Ukrainian].
 76. Sakhno, V. (1999). Uchast humanitarnykh orhanizatsii Huvera – Nansena v podolanni holodu 1921 – 1923 rokakh na Khersonshchyni – Mykolaivshchyni. [Participation of humanitarian organizations Hoover-Nansen in overcoming the famine of 1921-1923 in Kherson-Mykolaiv region]. *Tavriskyi naukovi visnuc* [Taurida scientific Bulletin], 10, 164 – 173. [in Ukrainian].
 77. Serebrych, A. (2006). Rekvizytsiia tserkovnykh tsinnosti v Mykolaivskii hubernii pid chas holodu 1921 – 1923 rr. [Requisition of church valuables in Mykolaiv province during the famine of 1921 – 1923]. *Humanitarno – ekon. doslidzh.* [Humanities – economical researches], 3, 101-105. [in Ukrainian].

78. Tatarchenko, O. Ahitatsiina kampaniia za vyluchennia tserkovnykh tsinnostei u zv'iazku iz holodom 1921 – 1923 rokiv na terytorii Khersonskoi ta Odeskoi yeparkhii. (2008). [Agitation campaign for the seizure of church valuables in connection with the famine of 1921-1923 in the territory of Kherson and Odessa dioceses]. *Nauk. pratsi. [Scientific papers]*, 96, 79, 217–220. [in Ukrainian].
79. Tryhub, O. (2007). Diialnist ARA na Mykolaivshchyni (1921-1923 rr.) [ARA activity in Mykolayiv region (1921-1923)]. *Eminak. [Eminak]*, 2, 105-116. [in Ukrainian].
80. Tryhub, O. & Mykhailovskyi, T. (2020). Mizhnarodni humanitarni orhanizatsii na Pivdni Ukrainy u 20-kh rr. XX st. [International humanitarian organizations in the South of Ukraine in the 20's twentieth century]. Mykolaiv: Ilion. [in Ukrainian].
81. Tryhub, O., Mykhailovskyi, T. & Bilichenko L. (2020). Diialnist Amerykanskoi administratsii dopomohy v Odeski i Mykolaivskiyi huberniiakh (1921-1923 rr.) [Activities of the American Relief Administration in Odessa and Nikolaev provinces (1921-1923)]. *Yuho-Zapad. Odessyka. Pivdennyi zakhid. Odesika. [South - West. Odessika]*, 28, 76-97. [in Ukrainian].
82. Tryhub, O. (2014). Diialnist «Dzhointa» na Odeschyni (1922-1923 rr.). (2014). [The activities of the “Joint” in Odessa region (1922-1923)]. *Istorychni midrashi Pivnichnoho Prychornomia. [Historical midrash of the Northern Black Sea coast.]*, III, I, 134-145. [in Ukrainian].
83. Tryhub, O. (2013). Diialnist «Dzhoint» na Khersonshchyni u 20-kh rr. XX st. (2013). [Activities of “Joint” in Kherson region in the 20's XX century]. *Istorychni midrashi Pivnichnoho Prychornomia. [Historical midrash of the Northern Black Sea coast]*, II, 434-447. [in Ukrainian].
84. Tryhub, O. (2013). Instytut Upovnovazhenykh NKZS v Odesi u 1920-kh rokakh. [Institute of Commissioners of the NKZS in Odessa in the 1920s]. *Pivden Ukrainy : etnoistorychnyi, movnyi, kulturnyi ta relihiinyi vymiry: mat. nauk.-prakt. konferentsii. Odesa, 26-27 kvitnia. [South of Ukraine: ethnohistorical, linguistic, cultural and religious dimensions: Materials of the International scientific-practical conference. Odesa, April, 26-27]*. [in Ukrainian].
85. Tryhub, O. (2013). Mizhnarodna orhanizatsiia «Dzhoint» u ekonomichnii rozbudovi Pivdennoi Ukrainy (20-30-ti rr. XX st.) [International organization “Joint” in the economic development of Southern Ukraine (20-30s of the twentieth century)]. *Naukovii visnuc [Scientific bulletin]*, 3.38, 113-119. [in Ukrainian].
86. Tryhub, O. (2020). Protiahyvaia ruku pomoshchy... Amerykanskaia humanitarnaia pomoshch naseleniyu Tyraspolskoho uezda (1922-1923). [Lending a helping hand... American humanitarian relief to the population of the Tiraspol district (1922-1923)]. September, Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/344124685_Protagivaa_ruku_pomosi_Amerikanskaa_gumanitarnaia_pomos_naseleniu_Tiraspolskogo_uezda_1922-1923_gg_Lending_a_helping_hand_American_humanitarian_relief_to_the_population_of_the_Tiraspol_district_1922-1923. [in Ukrainian].
87. Turchenko, H. (2012). Holod 1921-1923 rr. yak zasib derzhavnoho teroru radianskoi vlady na Pivdni Ukrainy [Terror by famine in the South of Ukraine in 1921-1923]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho universytetu [Scientific works of the faculty of history, Zaporizhzhia university]*, XXXII, 206-209. [in Ukrainian].
88. Fesenko, A. (2008). Konfiskatsiia tserkovnykh tsinnostei na Donechchyni pid chas holodu 1921-1923 rr. [Confiscation of church valuables in Donetsk region during the famine of 1921-1923]. *Visnyk Cherkaskoho universytetu: seriia Istorychni nauky. [Bulletin of the Cherkasy university: series Historical sciences]*. 133-134, 120-125. [in Ukrainian].
89. Khiurenina, I. (1998). Antyrelihiina polityka radianskoi vlady i hromadski nastroi v Donbasi v 1920-ti rr. [Anti-religious policy of the Soviet government and public sentiment in the Donbass in the 1920s.]. *Novi storinky istorii Donechchyny. [New pages of the history of Donetsk region]*, 6, 134-141. [in Ukrainian].
90. Tsvilyniuk, O. (2003). Selianstvo Mykolaivshchyny v period holodu 1921 – 1923 rr. [*Peasantry of the South of Ukraine: History and Modernity*]. *Selianstvo Pivdnia Ukrainy: Istoriia i suchasnist'*, 121–124. [in Ukrainian].
91. Chuprun, O. (1956). Borba odeskykh kommunystov s holodom 1921–1922 rr. [The struggle of the Odessa communists against the famine of 1921–1922]. *Vcheni zapysky Dnipropetrovskoho derzhavnoho universytetu [Scientific notes of Dnipropetrovsk state university]*, 56, 4. 63–46. [in Russian].
92. Shevchenko S. (2012). Diialnist Amerykanskoi Administratsii v Odeski hubernii pid chas pershoho radianskoho holodu [Activities of the American Administration in Odessa Governorate during the First Soviet Famine]. *Naukovi zapysky KDPU. Serii: Istorychni nauky. [Scientific notes KSPU. Series: Historical sciences.]*, 16, 179-185. [in Ukrainian].
93. Shevchenko, S. (2003). Proihnorovanyi dosvid pochatku 1920-h rr: diialnist Amerykanskoi administratsii dopomohy v Odeskii hubernii [Ignored Experience of the Early 1920s: Activities of the

- American Relief Administration in Odessa Governorate]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu "Lvivska politekhnika": derzhava i armia*. [Bulletin of the National University "Lviv Polytechnic": the state and the army], 493, 262-268. [in Ukrainian].
94. Shytiuk, M. & Horburov, K. (2007). Mykolaivshchyna v holodnykh 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947 rokakh. [Mykolayiv region in the hungry years of 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947]. Mykolaiv: Vyd-vo Iryny Hudym. [in Ukrainian].
95. Shcherbakova, O. (2009). Diialnist mizhnarodnoi orhanizatsii ARA na Mykolaivshchyni v 1922–1923 rokakh. [Activities of the international organization ARA in Mykolayiv region in 1922–1923]. *Naukovyi visnyk Odeskoho derzhavnoho natsionalnoho ekonomichnoho universytetu*. [Scientific bulletin of the Odessa state National economic University], 7 (85), 159–167. [in Ukrainian].
96. Shchukin, V. (2014). Z istorii diialnosti "Dzhointa" u Mykolaievi u 20-kh rr. XX st. [From the history of the "Joint" in Nikolaev in the 20's. XX century.]. *Istorychni midrashi Pivnichnoho Prychornomia* [Historical midrash of the Northern Black Sea coast], III, III, 157-168. [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 01.05.2023

Схвалено до друку / Accepted: 02.06.2023